

КОМУНИКАТИВНИ ФУНКЦИИ НА ЧАСТИЦИТЕ В ДИАЛОГИЧЕН И МОНОЛОГИЧЕН ТЕКСТ ¹

Твърде резултатно за стилистиката в класическото ѝ разбиране като наука за типологичната класификация на текстовете се оказва делението *диалог / монолог* [Якубински, 1923; Мукаржовски, 1948; Долежел, 1960, 1993; Янакиев, 1977], което по наше мнение обхваща в максимална степен функционирането на езика в разнообразните сфери на човешкото общуване. От тази гледна точка варирането на частиците може да бъде разглеждано като един от възможните стилистични маркери за диалогична / монологична реч, за диалогизация / монологизация на текста. Това предположение се прокрадва, макар и между другото в повечето студии, посветени както на частиците, така и на особеностите на диалога и монолога [Мюлерова, 1983; ГБЕ, 1983; Широкова, 1988 и др.]. По-категоричното си потвърждение то намира в някои квантитативни изследвания [Тешителова, 1991;1995].

Глотометричните данни, с които разполагаме, за произведения на Й. Радичков и Ст. Стратиев навеждат на следните по-важни изводи:

1. Спецификата на диалога и монолога може да бъде проследена по дистрибуцията на частите на речта, степента на комуникативна натовареност на някои езикови единици, граматични форми, дължината на изречението и др. Прегледът на общите рангови списъци показва, че с относително най-висока фреквентност са формално-граматичните думи (предлози, съюзи, частици). Високата им честота дава основания те да бъдат отнасяни към онези езикови средства, които осъществяват свързаността на текста и да бъдат квалифицирани като текстови конектори. Друг е въпросът каква е ролята им в организацията на текста - диалог или монолог. Високата фреквентност на частиците *ли* - 109, *нали* - 20 в ранговия списък на пиесата "Кошници" от Й. Радичков потвърждава наблюдението, че най-общо схемата на диалога може да се сведе до стимул - реакция, въпрос - отговор (в ремарките на пиесата липсват; в сборника разкази "Смокове в ливадите" от същия автор имат честота съответно: *ли* - 27; *нали* - 5).

2. Данните от разпределението на частите на речта в извадки по сто словоформи за разглежданите текстове показва, че за разлика от предлозите и съюзите, частиците преобладават в диалогични текстове. Така съвсем основателно възниква въпросът за спецификацията на частиците в различните типове текст - диалогичен и монологичен. Може също да се предположи, че драматургичният диалог ще има сходни глотометрични характеристики с разговорната реч и че "майсторите на диалога" добре имитират спонтанните разговори от ежедневно ни общуване. Едно бъдещо изследване би могло да разшири и доуточни подобно предположение. Необходимо е обаче да бъдат разграничени *частиците-думи* от *частиците-афiksi* [Борисова, 1990, с.113; Тагамлицкая, 1964, с.162] с оглед на неговото прецизиране [срв. също Николова, 1987].

¹ Текстът е публикуван в сб. "Славистика", Пловдивски университет, 1998, с. 155-162.

източник	КТ	КД	КМ	РТ	РД	РМ	СМ	ЧР
извадка	195	154	40	165	112	53	180	130
частици %	9.21	10.26	5.20	8.16	11.12	1.83	8.68	7.97

КТ - “Кошници” - цял текст

КД - “Кошници” - диалог

КМ - “Кошници” - монолог

РТ - “Рейс” - цял текст

РД - “Рейс” - диалог

РМ - “Рейс” - монолог

ЧР - “Честотен

речник”

3. Резултатите от прилагането на критерия на различието χ^2 на Пирсън спрямо частите на речта в текста на пиесата “Кошници” от Й. Радичков в частична съпоставка с пиесата “Рейс” от Ст. Стратиев показват относително стабилни различия между диалога и монолога по отношение на частиците:

съпоставки	КТ / РТ	РТ / РР	РТ / РА	РР / РА	КР / КА	КР / РР	КА / РА
частици	да	да	да	да	да	не	да

РТ - “Рейс” - цял текст

РР - “Рейс” - реплики

РА - “Рейс” - авторова реч (ремарки)

КТ - “Кошници” - цял текст

КР - “Кошници” - реплики

КА - “Кошници” - авторова реч (ремарки)

да - има различие

не - няма различие

Показателна е липсата на различие по разпределението на частиците в репликите на пиесите, необходимо е да се изяснят причините за различия при останалите съпоставки.

Полисемантични и полифункционални, частиците трудно могат да бъдат изучавани от приведените в граматиките списъци, по речниците или абстрактно изведените класификации. Техният статус и функционална значимост едва ли могат да бъдат изяснени в рамките на една изолирана текстуална структура. Не е случайно, че в голяма степен за системното изучаване на частиците допринася засиленият интерес към проблемите на комуникативния синтаксис, където се прави разграничението между граматическа структура на изречението и структура на изказването като комуникативна единица. С насочването на вниманието към речевата дейност и нейния продукт - свързания текст, към социалния контекст на общуването, към процеса на продуцирането и възприемането на речта, се стига до заключението, че *частиците-думи* се конституират като комуникативни, текстови части на речта [ГЧЕ, 1986, с. 229; ГСЕ, 1966, с. 748]. Поради това смятаме, че при този клас думи е важно не толкова да се установи репертоарът от формални средства за изразяване, а да се определят функционално-семантичните класове от частици с оглед на тяхната дистрибуция в диалогичен / монологичен текст и изследванията да се ориентират към създаването на лингвистични модели за комуникативно взаимодействие.

В намерението ни за комплексна характеристика на *комуникативните частици-думи* особено полезна би могла да бъде теорията за речевите актове, в която не малко място се отделя на систематиката, проведена въз основа на пораждащите речевата дейност цели. Целта на илокутивния акт се съдържа в значението на глагола или съществителното, с помощта на които може да бъде назована [Данеш, 1985; Сърл, 1976]. В диалога, чиято схема на изграждане най-общо може да бъде сведена до стимул - реакция, всяка реплика или неин

отрязък е изречена с определено намерение, има някаква цел, определена комуникативна функция. Едновременно с това не бива да се пренебрегва фактът, че в процеса на интеракция контекстът непрекъснато се създава и променя в следствие на взаимодействието и общите усилия на участниците в него. В най-широкото му разбиране контекстът обхваща най-различни дейности /вкл. и невербални и параезикови средства/ на партиципантите, както и ситуативни аспекти, които могат да се окажат релевантни при интерпретацията на езиковите изрази. В този смисъл анализът на частиците, за които приемаме, че са *думи-актуализатори* [вж. определението в ГЧЕ, 1986, с. 228], трябва да се прави с оглед на диалогичните реплики. Без да изключваме и други възможни подходи, смятаме, че най-рационалното изучаване на частиците, като се има пред вид нееднократно подчертаваната им полисемантичност и полифункционалност в резултат на тясната им обвързаност с контекста, може да започне с установяване на ролята им при осъществяването на различни типове комуникативни задачи. В този случай изследването изисква формулиране на комуникативната задача (напр. установяване на контакт, привличане и задържане вниманието на събеседника, обективно и субективизирано съобщение, въпрос, израз на съгласие, несъгласие, съмнение и др.) и инвентаризирането на частиците за успешното ѝ изпълнение.

При систематизирането и описанието на функциите на частиците са взети под внимание класификацията на комуникативните функции на диалогичните реплики, предложена от О. Мюлерова [1979, с. 57], и коментарът на комуникативните задачи в книгата “Ние, говорещите хора” [Иванова, Ницолова, 1995]. Макар че в монографията си О. Мюлерова разглежда особеностите на спонтанния, примарния диалог, предлаганият от нея модел на комуникативно взаимодействие между отделните реплики се оказва приложим и към секундарния, съзнателно стилизиран диалог в художествената литература [терминологията е по К. Хаузенблас, 1984].

Като се съобразяваме с набелязаните особености на диалога и монолога [Мукаржовски, 1948; Долежел, 1960, 1993], диференцираци ги като типове текст, приемаме, че частиците могат да имат *оперативни и неоперативни функции*.

ОПЕРАТИВНИ ФУНКЦИИ	НЕОПЕРАТИВНИ ФУНКЦИИ
<p><u>1. Говорещият прави предложение:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - предлага, съветва, препоръчва - предупреждава - укорява <p><u>2. Говорещият се стреми да подчини на волята си поведението на адресата или света - засилена волева активност</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - убеждава, пропагандира, призовава - моли, подканя, настоява, заповядва - желае - възразява, забранява - напомня, заплашва 	<p><u>1. Говорещият съобщава:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - посочва и определя - акцентира върху определени факти в съобщението <p><u>2. Компетентност на говорещия относно достоверността на съобщаваните факти:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - убеденост - неубеденост, разколебаване, съмнение - скепсис

<p><u>3. Говорещият се стреми да получи нещо от адресата:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - изисква информация - изисква становището на партньора 	<p><u>3. Компетентност на говорещия относно реализацията на определена възможност:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - убеденост в изпълнението - неубеденост в изпълнението
<p><u>4. Говорещият установява / преустановява контакта с партньора</u></p>	<p><u>4. Емоционални състояния на говорещия:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - задоволство, удовлетвореност - недоволство, неудовлетвореност - неохота, нежелание - изненада, учудване - обърканост, опасение
	<p><u>5. Становище на говорещия относно съобщението или поведението на партньора</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - съгласие / несъгласие - потвърждаване / отричане - приемане / отхвърляне <p><u>6. Поддържане на контакта с партньора</u></p>

Критерият *оперативност / неоперативност*, прилаган при определянето на функциите на частиците, на пръв поглед изглежда само външен, но прецизният анализ на диалогичните реплики показва, че е особено важен при изграждането на диалогичния текст. Докато изказванията с оперативна функция (а съответно и включените в тях частици) могат да бъдат разграничени преди всичко с помощта на структурата на изречението и по отношение на сематиката си са относително самостоятелни, то изказванията с неоперативни функции често пъти могат да бъдат интерпретирани само при съотнасянето им с предходната реплика и поради това са сравнително по-несамостоятелни.

С термина *оперативност* работи в стилистичната си теория Фр. Мико [1973]. С него означава една от най-общите изразни категории, която образува опозиционна двойка с категорията *иконичност*. Под *оперативност* Фр. Мико разбира “свойство на речта, която показва комуникативната връзка между експидиента и перципиента на текста”. Под *иконичност* разбира “способността на речта да изобразява определена реалност” [с. 39]. “Очевидно е - пише той, - че и двата момента трябва да бъдат налице в речта, тъй като винаги се говори за нещо или някого, в противен случай комуникацията не би могла да се осъществи. Разликата се състои в това, че пропорцията между тези две отправни точки в отделните текстове и типове текст варира. Именно в това вариране се състои онова, което наричаме диференциация на текстовите функции.”

Противопоставянето *оперативност / неоперативност* е твърде близко с един от класификационните критерии, които въвежда Р. Дж. Сърл [1976], макар и на друго равнище, а именно: “с посоката на взаимодействие между думите и света”. Когато посоката на въздействие е от думите към света, става въпрос за *оперативни комуникативни функции* - говорещият се стреми да подтикне партньора към определено действие. Когато посоката на въздействие е от света към думите, е налице *неоперативна комуникативна*

функция - говорещият изобразява заобикалящия го свят или изразява своя душевен свят.

В настоящото изследване се спряхме на термина *оперативност*, тъй като той е достатъчно широк, за да обхване различните оттенъци в изказването на говорещия в стремежа му да провокира партньора към определена реакция. Терминът *неоперативност* бе предпочетен, тъй като означението *иконичност* се е наложило в други области (с него се означава един от видовете знаковост).

Така оформената двудялба е определяща за изясняването на функциите на частиците, които по-нататък се диференцират в зависимост от комуникативните задачи, обособени въз основа на един общ белег, и които от своя страна също се модифицират според степента на неговата интензивност. Като се има пред вид, че комуникативните задачи рядко се манифестират в чист вид, че много често те се наслаждат една върху друга (напр. във въпроса може да се съдържа силна емоция, оценка и т.н.), стремели сме се да отделим онази от тях, която ни се струва водеща и която доминира над останалите. Подобен тип условности съпътствуват почти всяка класификация, особено когато се опитваме да опишем и подредим елементи като частиците, участващи в едно такова сложно явление, каквото е речевото общуване. Осъзнавайки динамиката на този сложен процес, ние нямаме претенции за изчерпване на всички възможни случаи, а по-скоро да предложим една достатъчно гъвкава според нас схема, която може да бъде допълвана и приложима за всеки конкретен случай.

Нека илюстрираме с два откъса - от диалогичен и от монологичен текст - възможността да бъде прилагана предложената схема, като анализираме отделните изказвания с оглед на тяхната комуникативна натовареност и проследим функционирането на частиците-думи.

1.Пример

ДИАЛОГИЧЕН ТЕКСТ (Й. Радичков "Кошници")	КОМУНИКАТИВНА ИНТЕРПРЕТАЦИЯ
<p>ДАВИДКО: 1.Виждам, че по дигата към нас <i>отново</i> нещо вдига прах! 2.<i>Уж</i> беше тиха зона тук, <i>уж</i> закътано, а ден из ден все повече из нея започват да циркулират. 3.<i>И то</i> какви ли не чешити!</p> <p>ЙОНАТА: (на своя Роднина) 4. Съгледваш <i>ли</i>?</p> <p>РОДНИНАТА: 5.Съгледвам, чичо Йона!</p> <p>ЙОНАТА: 6.И като съгледваш, мож <i>ли</i> разпозна кой вдига прах по дигата?</p> <p>РОДНИНАТА: 7. И аз това се чудя, чичо Йона! 8. Питам се, кой <i>ли</i> може да вдига прах по дигата в тая жега, вместо да си седи на сянка да почива?</p>	<p>1. коментирано съобщение (<i>отново</i>) - неоперативна функция, актуализира се вече известен факт; неодобрение; поставя се нова тема за разговор. 2. коментирано съобщение: (<i>уж</i>) - неоперативна функция, разколебава се достоверността на вече известни факти. 3. (<i>и то</i>) - неоперативна функция, акцентира се върху определен факт, негативно отношение. 4. (<i>ли</i>) - задавам въпрос, оперативна функция.</p> <p>5. утвърдителен отговор - съобщение</p> <p>6. отговорът е взет под внимание, задава се нов въпрос (<i>ли</i>) - разговорът продължава.</p> <p>7. съобщавам, че не съм компетентен да отговоря. 8. изразявам учудване, търся отговор на въпроса, (<i>ли</i>) - оперативна функция, изисква становището на партньора.</p> <p>9. отговор - предположение. 10. (<i>ей</i>) - установяване на контакт, оперативна функция. 11. (<i>ли</i>) - очаквам потвърждение за</p>

<p>ЙОНАТА: 9. Аз си мисля, че това е Куче Влачи... 10. <i>Ей</i>, Куче Влачи... 11. ти <i>ли</i> си? 12. Накъде пак вятърът те отнесе?</p> <p>КУЧЕ ВЛАЧИ: 13. Честта си нося, Йона, в тази кошница!</p> <p>ЙОНАТА: 14. Честта <i>ли</i>? (<i>запушва си носа</i>)</p> <p>БАЙ ГАВРИЛОВ: 15. <i>Мигар</i> човешката чест може да се побере в една мизерна кошничка?</p> <p>ДАВИДКО: 16. <i>То</i> зависи от честта! 17. Ако честта е малка, може и в малко нещо да се побере.</p>	<p>предположението си, оперативна функция.</p> <p>12. задавам въпрос (изисквам информация) с добронамерена ирония.</p> <p>13. отговор - съобщение.</p> <p>14. реакция на съобщението, изненадан съм; очаквам обяснение - (<i>ли</i>) - оперативна функция.</p> <p>15. реакция на съобщението, недоумение; очаквам обяснение - (<i>ли</i>) - оперативна функция.</p> <p>16. акцентиране върху определено обстоятелство - (<i>то</i>) - неоперативна функция. 17. пояснение при какви обстоятелства е валидно твърдението.</p>
---	--

2. Пример:

МОНОЛОГИЧЕН ТЕКСТ (Й. Радичков "Смокове в ливадите")	КОМУНИКАТИВНА ИНТЕРПРЕТАЦИЯ
<p>1. При писането <i>уж</i> внимавам да няма озлобление, 2. но прочита <i>ли</i> след това написаното, виждам как тук или там през буквите пропълзва някакво влечуго, пъргаво пробягва гущер, а край някой препинателен знак или в междуредията подскача жаба. 3. Добре <i>бе</i>, мила - казвам й, нямам нищо против тебе, 4. но <i>нали</i> не бяхме се пазарили да се мотаеш из писанията ми! 5. Жабата <i>не само че</i> не ми казва нищо, но <i>дори</i> не ме <i>и</i> поглежда...</p>	<p>1. Коментирано съобщение: (<i>уж</i>) - скептичност относно достоверността на съобщавания факт, неоперативна функция;</p> <p>2. посочват се обстоятелствата, породили съмнението: (<i>ли</i>) - въвежда условието, при което се реализира коментирания факт, неоперативна функция;</p> <p>3. (<i>бе</i>) - позиция на говорещия относно поведението на партньора, неодобрение, неоперативна функция;</p> <p>4. (<i>нали</i>) - напомняне за вече известни факти, неоперативна функция;</p> <p>5. (<i>не само че</i>) - (<i>дори и</i>) - акцентиране върху определени факти в съобщението относно поведението на партньора, неудовлетвореност, неоперативна функция</p>

Проследяването на дистрибуцията на частиците в разглежданите текстове навежда на следния извод: комуникативните частици най-общо могат да се характеризират с двойка функция в зависимост от типа текст. В диалогичен текст преобладават частици с оперативна функция, в монологичен текст - частици с неоперативна функция. "Оперативните частици", които се откриват в монолозите, разказите и описанията са транспозиции и се изявяват като неоперативни. Засилената им употреба в подобни случаи свидетелства за диалогизация на монологичната реч и обикновено се прави с цел да се активира вниманието на адресата. Поради това смятаме, че варирането на частиците с оперативни функции може да бъде един от възможните дистинктивни белези за типа текст - диалогичен или монологичен.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Борисова, 1990:** Борисова, Е. Г. Отражение комуникативной организации высказывания в лексическом значении. Вопросы языкознания, 1990, 2, с. 113-120.
- Виноградов, 1972:** Виноградов, В. В. Русский язык. Москва 1972, с. 521

- ГБЕ, 1983:** *Граматика на съвременния български книжовен език*. Т. II. Морфология. София 1983.
- ГРЕ, 1982:** *Русская грамматика*. Т. I. Москва 1982, с. 723-731.
- ГСЕ, 1966:** *Morflogia slovenskĭho jazyka*. Bratislava 1966, s. 748-802.
- ГЧЕ, 1986:** *Mluvnice ieľtiny*. Sv. II. Praha 1986.
- Данеш, 1985:** *Daneľ, Fr.* Vmta a text. Studie ze syntaxe spisovnyĭ ieľtiny. Praha 1985.
- Долежел, 1960:** *Doležel, L.* O stylu modernnĭ ieskĭ pruzy. Praha 1960.
- Долежел, 1993:** *Doležel, L.* Narativnnĭ zpřsoby v ieskĭ literatuše. Praha 1993.
- Иванова, Ницолова, 1995:** *Иванова, К., Ницолова, Р.* Ние, говорещите хора. София 1995.
- Мико, 1973:** *Miko, Fr.* Od epiky k lirike. Bratislava 1973.
- Мукаржовски, 1948:** *Мукашовскэ J.* Dvm studie o dialogu. (Dialog a monolog. K jevĭľtnnĭmu dialogu). Kapitoly z ieskĭ poetiky I. Praha 1948, s. 129-163.
- Мюлерова, 1979:** *Mĭllerovб, O.* Komunikativnnĭ složky vĕstavby dialogickĭho textu. Praha 1979.
- Николова, 1987:** *Николова, Цв.* Честотен речник на българската разговорна реч. София 1987.
- Сърл, 1976:** *Serl, J. R. D.* Classification of Illocutionary Acts. Language in Society. 1976, s.1-23.
- Тагамлицкая, 1964:** *Тогамлицкая, Н.* К вопросу о частицах в русском и болгарском языке. В: Известия на Института за български език. 1964, XI, с. 177-194.
- Тешителова, 1991:** *Тмĭtelovб, M.* O frekvenci slov v dialogu a monologu. In: Slovo a slovesnost, 52,1991, s. 109-126.
- Травничек, 1949:** *Трбвнник, Fr.* Mluvnice spisovnyĭ ieľtiny. Sv. II. Praha 1949, s. 845-847.
- Хаузенблас, 1984:** *Hausenblas, K.* Text, komunikбty a jejich komplexu. In: Slovo a slovesnost, 45, 1984, s. 1-7.
- Шведова, 1960:** *Шведова, Н. Ю.* Очерки по синтаксису русской разговорной речи. Москва 1960, с. 97.
- Широкова, 1988:** *Широкова, А. Г.* Сопоставительное изучение структурных и функциональных особенностей непольнознаменательных частей речи в славянских языках /на материале чешского и русского языков/. В: Вестник Московского университета. Серия 9 - Филология, 4, 1988.
- Якобсон, 1960:** *Якобсон, Р.* Лингвистика и поэтика. В: Структурализм “за” и “против”. Москва 1975, с. 193-231.
- Якубински, 1923:** *Якубинский, Л. И.* О диалогической речи. Русская речь, I. Петроград 1923.
- Янакиев, 1977:** *Янакиев, М.* Стилистиката и езиковото обучение. София 1977, с. 95.

ИЗТОЧНИЦИ

- Йордан Радичков.* Кошници. В: Пиеси. ИК “Хр. Ботев”. София 1995, с. 273-342.
- Йордан Радичков.* Смокове в ливадите. Разкази. Пловдив 1995.
- Станислав Стратиев.* Рейс. Български писател. София, 1982.